

latban: *rajtaút, rajtakap, rajtacsíp, rajtaveszt*, sőt így is: *rajtamegy*. Továbbá *benne-*: *benne van* a levélben stb. A régi nyelvben az *érte* is előkerül ebben az egy összetételben: *érte-van*. Az halért mindenfelé *érte voltak* (LevTár 2:12). Itt mi is *érte* vagyunk a szántáson és vetésen (uo. 112. a mondat a *rajta-van* analógiájára van szerkesztve). Egyes esetekben a *vele* is igekötő szerepet kap: Mint a tik hogy mindenkor *velők jár* az ő fiaival, nem különben a mi urunk is megmarad mivelünk (T. 99). A zannyávó *vele táncot* a gyerek (Nyr. 8:82).

KERTÉSZ MANÓ.

CSOKONAI MINT NYELVÚJÍTÓ.

II.

Vegyük most a nyelvújítás szempontjából legfontosabb tevékenységét: az új szavak alkotását. Szily Kálmán, aki a nyelvújítás szótárában a földolgozott források között Csokonait is említi, csak 14 olyan új szót említ fel,¹ melyet Csokonai részint maga alkotott, részint divatba hozott. Ezek a következők: *ámulat, csermely, dühöng, élvény, estike, gyám, huszár* (a sakkjátékban), *lépkedni, lomb, ör, pazér, réja, szirt, zengzet*.

Ez azonban korántsem meríti ki Csokonai nyelvújítói tevékenységét. Negyven olyan szót találtam Cs.-nál, amely a NyUSz.-ban egyáltalán nincsen felvéve, és huszonöt olyan szót, amelynek keletkezésére és használatára Cs.-ban korábbi adatot találunk, amelyet tehát a tudomány mai állása szerint Csokonai-nak kell tulajdonítanunk.

A NyUSz.-ban föl nem vett egyszerű szavak a következők:

1. Ámulás: Minden szép tudományoknak és mesterségeknek, jelesen a poesisnek is fő vége az ámulás (Tauschung, D. 172:1799). A NyUSz. csak az ámulat-ot említi, amelyet Helmezy szerint Baróti Sz. Dávid, Csokonai, Kisfaludy S. új életre keltettek: álmélet, Staunen értelemben. De Csokonai a régi ámul igének új értelmet ad, amint a következő idézetből kitűnik: A ki tehát azt hiszi, hogy az én poémámban leírott személyek lehetetlen hogy valóságos és élő személyek ne volnának... az minden becsülettel (engedelmet kérek a technikus terminusról) elámult (D. 172:1799).

2. Aranylik: Hosszas sorral aranylottak a kék selyem kárpiton (Cs. 548:1794).

3. Bálványol: Kít tegnap bálványolt a dáma, szemeit gúnyolva

¹ A NyUSz. I. részében.

hánya rá ma. (O. II. 407:1794). A NySz.-ban említett: bálványoz = Abgötterei treiben. Cs. nemcsak új képzővel, de új tartalommal látja el az igét, mert itt annyit jelent, mint a mai bálványoz: vergőttern.

4. Bársonyollik: Úgy bársonyollik, oly szép, oly édes egy kerekded szeptőcske Lilla melyén (A. 316:1802).

5. Bérce: Jer! magunknak fűzzünk szárnyakat, hogy ama bérce kőszálakat megtetézhezzük azokkal (O. I. 375:1804).

6. Búdit: Te vitéz tárogatód szavait búdítsd (O. II. 399:1804, analógiája zúg: zúdit, lóg: lódit).

7. Csiklandozat: Inatok felébresztettem édes csiklandozattal (L. II. 263:1794). NySz.-ban: csiklandozás.

8. Dalló (daloló): Min jajgatsz kis dalló (E. 95:1798).

9. Danlás: Ha atiól szerfelett izgattatnak danlásra.... tánczra fakadnak (A. 291:1802).

10. Dühög: a darab felhők közt dühögve dorombol (E. I. 50. 1796). NyUSz. dühög-öt említ, de így nem találtam Cs.-ban.

11. Doboló: anapestus; az első láb lehet lassú is, doboló is (spondeus vel anapestus) (A. 299:1802).

12. Fellengős:... mely alatt az éneknek fellengősebb nemét szoktuk érteni (A. 292:1802).

13. Féltés: Ilyen az Ámor tüze is; kicsinyt csillog, kicsinyt ég ő, míg a féltés bús szele is lángját nagyítani el nem jó. (H. E. I. 755:1796). A NySz.-ban: féltő = pretiosus, Cs. pedig féltékenység értelemben használja.

14. Függtön: A pacsirta az egekre, fenjen emelkedve száll, lenéz a boldog völgyekre, függtön marad s jubilál (K. 334:1802).

15. Furcsa (comicum értelmében): Furcsa ez nékem annyit tesz, mint comicum (D. 174:1799).

16. Futó: Jambus, vagy futó láb az, melynek első tagja rövid, a hátulsó pedig hosszú (A. 298:1802).

17. Gyepedzik: Felvészem a lantot s gyepedző sírod előtt keseregve ülök (O. 377:1804) NySz.: fölgyepez = aggere munio.

18. Gyúlható (gyúlékony): Az Ambra egy gyúlható.... gyanta neme (A. 310:1802).

19. Hamuhodik: Megkönnyezetlen kell hamuhodni hát akásczod alján (O. I. 376:1804; vö. TMNy. 457).

20. Hars: Az ősz Duna vígan duplázza harsait (= harsogás) (E. II. 131:1801).

21. Hiedékeny:... s hát te is oly hiedékeny vagy (Paszt. 469:1801).

22. Lassu (spondeus) l. doboló (A. 299:1802).

23. Mesézet: nem lett volna az egész mesézetnek kifejlődése igen együgyű? (D. 169:1799); ... így a mesézet is tarkább (u. o.); ... ebben az actio vagy a munkálkodás, melyet én a deák fabula után mesézetnek nevezek (D. 175).

24. Mesterkézetlen: ... e mesterkézetlen kertek (K. 352:1802). A NySz.-ban: mesterkéltni; Kazinczy magáénak vallja = künsteln, Sándor István szerint: raffinieren.

25. Mezősegi (= vidéki) ... sem a mi mezősegi leánykánk nem szoktak oly gyakran menni a városba (Am. 493:1795).

26. Mocskatlan: Az angyal szép és ártatlan, nem esmér semmi hibát, szived és orcád mocskatlan néked is, angyal vagy hát (H. E. II. 777:1797).

27. Munkálkodás: Ennek a képzelt személynek munkálkodást is (actio, Handlung) kívántam adni, hogy az érdekességét a verszetnek azzal is neveljem (D. 169:1799); ... ebben az actio vagy a munkálkodás... egészen költött (D. 175). Ez a szó megvan a NySz.-ban, de ott: operatio, laboratio, Arbeit, Beschäftigung-ot jelent, Csokonai pedig a mai: cselekvény számára foglalta le.

28. Nagyítás: A comicumnak természete megenged egy kis nagyítást (Übertreibung) (D. 175:1799).

29. Olcsít: Bámitó mesterség olcsította a pazér drágaságát (Cs. 547:1794).

30. Rézmész: a Parnassus hegye, mely Phocishban volt és két tetejét az ég felé bocsátván, maga pedig theatrom formán borzasztó meredekséggel nyulván el, a nézőbe szent rézmést okozott (A. 304 j:1802).

31. Rézmész: ... vagy erős rézmészem áltat el? (O. I. 399:1804).

32. Számosbít: Majd unokáitok fogják ősz korotokban számosbítani ez ünnepeket (O. I. 395:1804).

33. Szépez: Az én Amaryllisem szép és nem szépezett (= szépített, festett) Áll. 585:1790).

34. Tetszés: Sárgán se mult el tetszése, sárgán is ékes rózsá volt (E. III. 132:1801).

35. Teljesded: Úgy vala a hószinnel elegyítve a rózsá teljesded és gyenge orcáimon (Am. 478:1795).

36. Ugró: Csokonai jegyzete: springer a sakban (D. 191:1799).

37. Üveglő: Az üveglő zuzon nem pirosollanak át a fenyvesek ágai (K. 365:1802).

38. Virdító: Mennydörgő hanggal rablották a virdító berkeket (K. 332:1802).

39. Viszontoz: Vagy mást vissza nem üt hangján a Daphne nevénél, e névénél, melyet kedvére viszontozá máskor (E. II. 125:1800).

40. Vonkál: ... ökrök fognak téged e helyig vonkálni (H. E. II. 787:1802).

Következnek azok a szavak, melyek Csokonainál korábban találhatók, mintsem akiknek a NyUSz. tulajdonítja és így újabb kutatásokig ezeket is a Cs. újításai közé számíthatjuk:

1. Andalít: A mennybe andalítja nectárja lelkeket (L. II. 266:1794. NyUSz.: 1862, Cz. F.).

2. Arányos: Ha az én arányos szívem változna a szerelembe (O. I. 413:1799, NyUSz.: 1806).

3. Arc: Kleist fordításokhoz írt jegyzetekben 1802, NyUSz. 1803.

4. Elérzékenyülés: Rendkívül való elérzékenyülés (A. 293:1802, NyUSz: elérzékenyült 1810, elérzékenyedni 1838).

5. Enyh: Hogy e cserfák setét enyhébe velek szemközt állítsatok (L. I. 201:1794. NyUSz.: enyhe, Kazinczy 1808, Sándor I.-nál: enyh főnév és enyhes mnév 1803).

6. Enyhős szelek (K. 352:1802, NyUSz: 1803).

7. Fegyvertár: nem lesz senkinek panasz, teli a bellica cassa, s az armentarium (a hadi cassa s a fegyvertár) (B. 525 j.:1795). A NyUSz-ban mint címszó Márton-ból idézve 1799-ből; a -tár szónál azonban a Debrec. Gramm.-ból 1795 is, Dugonicsnál: 1798.¹⁾

8. Felkent: A tiszta boldogság maga felkent fejemre ült (L. II. 267:1794, NyUSz.: Szemere 1815 körül a közbeszédből idézi).

9. Halmaz: Ugyan tehát mit érsz azzal s mi hasznod e munkából, hogy kincseid nagy halmazzal gyűjtöd bé a ládába (E. I. 43:1796, NyUSz: 1835).

10. Hangszer: Sok szózat ez, de egy a hangszere (E. I. 19:1796, NyUSz.: 1832).

11. Hímpor: ... enyelgő reszketéssel terjesztik el a hímport a levegőn (Szeretet, 571:1794, NyUSz.: 1801).

12. Idomtalan: ... egy edomtalan molest ... (Gal. 446:1795, NyUSz.: 1834).

13. Kanyarog: gyengén kanyarog ezer érzékeny hangok trilláján (K. 348:1802, NyUSz.: S. I. 1808).

14. Keletső: ... besütött a szála keletső ablakán (D. 222:1799). Cs. ehhez a szóhoz a következő jegyzetet fűzi: »Keletső v. napkeletső; keleti, napkeleti. Így ejtik ezt néhol magyar hazánkban és itéletem szerint nagyon helyesen. Valamint ezekből: túl, innen, vég, hátul, elő v. elől, utol, középső stb. úgy nem tudom, mi oka lehetne kicsufolni azon helységeket, melyeknél szokásban vagyon az északső, napkeletső, délső, napnyugatső terminatio? Kivált hogy a -ső és -s suffixumok mindig helyet jelentő szókhoz ragasztódnak. A NyUSz. első adata S. I. 1808, kelet és keleti.

15. Kigyódzó: Miértünk csörög a kigyódzó patak (K. 368:1802, NyUSz.: 1835).

16. Könny: s néhány könnyeket is ejte (K. 358:1802, NyUSz.: 1805).

17. Leventa: az ifjú leventák felszerkentésére (E. I. 81:1797, NyUSz.: 1808. S. I.).

18. Majmol: Hogy ezt a festő kéz hiába majmolja (H. E. I. 714:1795, NyUSz.: 1808).

19. Méla: Az a méla Tempelői egészen mélévá tesz már tégedet (Temp. 596:1793, NyUSz.: 1807).

20. Rémlét: Hol rémlét ül s jég hallgatás (O. II. 498:1804, NyUSz.: 1834).

21. Sírbolt: még be nem fed a sírbolt (L. I. 264:1794, NyUSz.: 1808).

22. Szomj: tiszta forrásvízzel enyhül igaz szomja (E. I. 73:1796, NyUSz.: 1805).

23. Vidor: Így az ifjuság magja majd elrepül vidor tekintetéről (L. II. 271:1794, NyUSz.: 1808).

24. Világpolgár: hol örült, hol busult mint világ polgára (cosmopolita: Cs. jegyzete.) (H. E. I. 753:1793). NyUSz. Philosophiai műszótár szerint Döbrentei [szül. 1786] = Weltbürger.

¹⁾ Simai: Dugonics, mint nyelvújító 22. l. (NyF.)

25. Vonszódó: fellobbant a hozzá vonszódó szeretet. (E. II. 144: 1804. NyUSz. 1811).

Aki ennyi új szót hozott forgalomba és köztük a legtöbbet szerencsével, arról csak az elfogultság állíthatja, hogy maradi volt. Használt és alkotott Csokonai ezeken kívül egész sereg összetételt, melyek a nyelvújítás szótárában nem találtak helyet. Csak az érdekesebbeket említem idézettel, a többieket — teljességre nem törekedvén — csak felsorolom.

- Alhang: Majd dörgő alhangja a sír mélyére vág (E. II. 94 : 1798).
 Aljnép: Ereszkedjék le az aljnéphez (K. 327 : 1802).
 Árnyékrajzolat: Vedd . . . ez árnyékrajzolatot (L. II. 277 : 1802).
 Edzőhely: Mihelyt lángoló szívemnek éri edzőhelyeit (L. I. 243 : 1802).
 Éjszín: . . . éjszín haboknak cseppjei. (éjszín tenger = Pontus euxinus: Cs. jegyzete) (H. E. I. 735 : 1793).
 Elepeszt: Úgy elepeszthetne egy gyönyörködés (P. 456 : 1795).
 Elmecsendesség: Egyedül a szorgalmatosság . . . adja meg nekünk . . . az elmecsendességet (K. 368 : 1802).
 Előserg: = avantgarde (D. 207 : 1799).
 Észcsíra: . . . melyek az észcsírákat eltojítják egészen (H. E. I. 736 : 1793).
 Észhozó: Mulatnak ők Tokajban, az észhozó Tokajban (A. 305:1802).
 Észrevétel: A régi kalendaristák . . . észrevételek szerint felrakta ennek a csillagzatnak járását (A. 301 : 1804). NyUSz: csak észrevétlen.
 Fegyverropogás: A fegyverropogást kerülöd (K. 365 : 1802).
 Felcsínoz: Mert magát szépnak látta fel nem csínozva is (A. 493 : 1796).
 Felérez: Melites felérezte magát (= felocsudott) (Cs. 345 : 1794).
 Felsővel kizengé azokat (E. II. 96 : 1798).
 Felvegyít: Ha csak azt egy ilyen csókkal fel nem vegyíti Hébe (L. I. 265:1794).
 Fennírás: Ily fennírása volt minden ajtónak (E. II. 97 : 1798).
 Fogdmeg: Ilyenek az urak s városok fogdmegjei (Tem. 663:1793).
 Fülepte: Ne térj odább Hafiznak fülepte sírja mellől (A. 322:1802).
 Gondlepte: Ekkor gyenge babért fűzván gondlepte fejére (E. III. 128 : 1801).
 Gondtörő: Lantom danolt Lyaenst, a sziveket feloldó | a gondtörő Lyaenst (A. 312 : 1802).
 Gözgömb: Földi hazád nagy tengelye végén | tágas gözgömbet . . . hemperget (E. II. 129 : 1801).
 Gyanuper: Éltem mindjárt a gyanuperrel (Ul. 578 : 1790).
 Gyázköd: A bársonyos hajnalra gyázköd árad (L. II. 271 : 1794).
 Gyászszín: Félek ily gyászszínt ecsetemre venni (L. II. 272 : 1797).
 Gyökérszó: Molnár Albert sok gyökérszót megtartott számunkra (A. 302. j.: 1802).

Hajfodor: Vedd e fűrtöt hajfodromból (L. II. 277 : 1802). A NySz. csak ezeket említi: *hajfodorítás*, *-ító* és *-ító vas*.

Hantdomb: Hol egy hantdombon pihent vala (K. 358 : 1802).

Hullámbérc: Kilátszik fenékfövénye a hullámbércek között (K. 350 : 1802).

Jégbolt: Ezelőtt jégbolt alól omlott ki ez (K. 358 : 1802).

Könnycseppjeid jegyzőabládra hullanak. (K. 358 : 1802.)

Külportéka: . . . mert még a féltékenység külportéka nálunk (Ausländisch Specerey: Cs. jegyzete) (E. II. 82 : 1797).

Magagyilkos: Egy kétségbeesett magagyilkosa (O. I. 390 : 1804).

Nagyító üveg: . . . s a melyet jó nagyító üvegen szemlélni ki-beszélhetetlen gyönyörűség (D. 225. j.: 1799).

Nemzőrész: A növények nemzőrészei (D. 225. j.: 1799.)

Nyelvbővítés: A leggazdagabb forrásait dugja be a nyelvbővítés-nek (A. 302. j.: 1802).

Szép-mesterség: Nem kevés veszteségével a szép-mesterségnek (A. 293 : 1802).

Színváltó: Szívárvány módra kitárván hangja színváltó nyakát (K. 340 : 1802).

Szófaragó: Sőt még a 17-ben is mutattad jelét ősi szófaragó (?!) szabadságodnak (K. 326 : 1802).

Többszeg: Egy rendes többszeget tettek tetejére (E. I. 63 : 1796).

Üvegcső: (E. II. 129 : 1801).

Versnem: A matéria hasonló versnemet kívánt (K. 325 : 1802).

Vonó erő: A szeretet tilkos vonó erő és sympathia (573 : 1794).

Záporbeszédű: Sem a hiú kacéroknek, minemű ama zápor-beszédű stutzer, nem írok én (az első dolgozatban: pesti szavú: Toldy jegyzete) (E. II. 116 : 1800.)

Most az alkalmi összetételekből sorolok fel néhányat, amely tanúságot tesz Csokonai szóalkotó leleményességéről. Külön említem előrebecsátva a *köz-* és *rózsa-* összetételeit, melyek sem a NySz.-ban sem a NyUSz.-ban nem fordulnak elő.

Közboldogság, -fény, -gyalázat, -haszon, -hiba, -igazság, -lélek (= közönséges lélek) -megújulás, -munka, -nem, -öröm, -pásztor, -per, -próba, -veszély, -világ, -virtus.

Rózsaajak, -bokor, -kötés, -líget, -lugas, -nyak, -szag, -szája, -szál, -tekintetű, -zápor.

A következőknek csak előfordulásuk helyét teszem ki, idézet nélkül:

Ágfyedél (K. 355), ágszál (K. 350), áldozóné (Cs. 553), álomhíntó (L. 245), ékesenszóló (D. 204), elbalzsamoz (L. 287), ellobban (L. 261), falomb (A. 301, NyUSz. tévesen 371), feléledez (H. E. II. 789), felmérgelem (Gal. 146), felrózsázott (L. 282), gyöngyalak (L. 268), gyöngyharman (H. E. 751), gyöngyhó (H. E. 751), hamarszerelem (L. 277), hószín (L. 273), jégsátor (L. 286), kifényesedik (H. E. 732), kipárollog (E. 165), kölcsön-

hűség (E. 107), könyvtár (A. 294 : 1804), körülszemlél (K. 350), kőszál (O. 375), kristálysín (E. 94), lángözön (K. 370), lángszárnyú (K. 351), lebágyadás (A. 319), lélekerő (O. 409), lelugoz (O. 385), leszelel (A. 294), megistenít (O. 402), megjelkesedés (A. 292), megvölégényelliik (D. 226), mellékszemély (D. 169), mellékkép (u. o.), melléktörténet (D. 175), mindenlátó (K. 335), mulólagszín (O. 416), omlópatak (K. 330), örömmező (K. 348), örömmengzet (Cs. 548), rácszmélés (E. 150), remekkép L. 259), réttáj (K. 331), saskéz (L. 286), sírhalom (H. E. 716), szépnem (Szer. 572), szerelemraj (Ol 392), szerelemszín (K. 340), tókőz (K. 338), tűszerelem (L. 264), tűszem (L. 255), fűrés (Temp. 595), vadrózsaernyő (K. 358), virágliget (K. 352), vízbérc (K. 364), vízómlás (K. 358), zöldági (K. 350), stb.

Amily leleményes volt az összetételek szerkesztésében és használatában, oly bátor volt a szóképzésben. Sűrűn használja a nyelvújítók kedvelt képzőit. Így pld. a névszóképzésben: *-at*, *-et* (csiklandozat, versezet), *-vány*, *-vény* (élvény, hasogatvány, ragyogvány, szökevény), *-mány*, *-mény* (érzemény, tünemény), *-talan* (edomtalan, érzéketlen), *-nok* (titoknok). Igeképzők: *-g* (andalog, dühög, kanyarog), *-ít* (andalít, bokrosít, olcsít, búdít), *-z* (csinoz, szépez, viszonz), *-d* (feléled). Megpróbálkozik az analógiás képzéssel is, mint p. *hullámlík ~ villámlík*, *szállalok ~ szólalok*. (Mindkettő a Kleist-fordításhoz írt jegyzeteiben).

Csokonai valóban »önteremtőleg« bánt a nyelvvel, mint Toldy mondja. Kazinczy sok olyan újítását kifogásolta, amelyben a későbbi nyelvszokás Csokonainak adott igazat. Így pld. Kazinczy: ízetlennek és nagyon *apoietikos*-nak találta a *pil-langót*, melyet ő *lepének* nevezett (V. II. 280), vagy egy Kölcseyhez írt levelében »Kijegyezte ezeket a hibás mondásokat: *nálam* (apud me) melyet a debreceni példák szerint e helyett említ: *nálamnál* (prae me), *rózsaszálam!* *őszvecsúfol!* Én pedig mintsem szavamban téged csúfoljalak, szánlak inkább és magamban megbocsátok *gyöngyalak*. Kérem kedves Öcsém Uramat, elmékedjék ezen elvont sorokon, ha azt kényes ízlésű poeta megszenvedné e versében« (VI. 64).

Csokonai túlélte a széphalmi mester kényes ízlését.

(Vége.)

WIDDER SALAMON.